

BRONISŁAWA KULKA

Akta Towarzystwa Pomocy Naukowej dla Młodzieży Prus Zachodnich cennym źródłem wiedzy o nauczaniu języka polskiego w latach 1848 – 1918

W ciągu ponad stu lat narodowej niewoli zabór pruski był tym, w którym Polacy znaleźli się w sytuacji najtrudniejszej. Okresy pozornych ustępstw czy też faktycznej liberalizacji polityki wobec żywiołu polskiego trwały krótko (najczęściej nie dłużej niż kilka lat)¹. Nie respektowano już nawet postanowień kongresu wiedeńskiego, natomiast konsekwentnie zmierzano do ograniczenia, a następnie wyrugowania słowa polskiego ze szkół.

Stopniowo uszczuplano prawa języka polskiego jako przedmiotu nauczania i jako języka wykładowego. Takie posunięcia rządu miały oczywiście na celu całkowitą germanizację młodzieży polskiej, toteż Karol Libelt, czołowy myśliciel i publicysta tego okresu, przypominał, że walka o język ojczysty jest równoznaczna z batalią o niezawisły byt danej społeczności. "Narodowość jest sercem – pisał – język krwią narodu, wytocz z człowieka krew, a ubiegnie z nią życie jego; odbierz narodowi język, a ubiegnie z nim żywot jego". Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że w swoich sądach Libelt nie był odosobniony, że podobnie jak on myśleli wówczas wszyscy polscy patrioci, to zakładanie w tym czasie różnych towarzystw, mających na celu obronę interesów polskich, stanie się dla nas w pełni zrozumiałe. Jedną z takich organizacji było właśnie powstałe w październiku 1848 roku Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży Prus Zachodnich. Jego utworzenie poprzedziła, prowadzona przez księdza Knasta, popularyzatorska akcja, wzywająca do wstąpienia w szeregi Towarzystwa i określająca pośrednio jego zadania. Ideę wspierania pomocą materialną uczącej się a

---

¹Zob. Uwagi o sytuacji szkoły polskiej w zaborze pruskim, T. Klanowski, *Germanizacja gimnazjów w Wielkim Księstwie Poznańskim i opór młodzieży polskiej w l. 1870-1914*, Poznań 1962; B. Kulka, *Programy nauczania języka polskiego w szkole średniej w latach 1815-1872*, Warszawa 1987, s. 68-74.

ubogiej młodzieży polskiej propagował ksiądz w "Szkółce Narodowej" w 1848 roku, pisząc: "Jedynym środkiem do podźwignięcia naszej narodowości jest złączenie wszystkich sił na dobro ogółu (...). Jeżeli bogatsi Polacy, bez zadania uszczerbku swemu majątkowi poświęcą kilka talarów corocznie na wspieranie biednej młodzieży, poświęcającej się naukom, handlowi i rzemiosłom, będziemy mieli wkrótce wielu uczonych Polaków, bogatych kupców i zamożnych rzemieślników, a przez to podźwigniemy stan średni"². Realizacją tak nakreślonych zadań miało zająć się Towarzystwo Pomocy Naukowej, które – jak podkreślał ksiądz Knast – ma na celu wspomaganie narodowości polskiej. Jest to zaiste piękna i wielkie obiecująca nadzieje myśl wspierać ubogą uczącą się młodzież, aby przez to wzmacniać naród (...). Zatem – apelował – kto kocha polską narodowość, kto lubi słuchać słodki dźwięk ojczyściej mowy (...) niech wstępuje do Towarzystwa Pomocy Naukowej"³. Z opracowanego programu Towarzystwa wynika, że założycielom⁴ zależało na jego rozroście liczebnym i organizacyjnym, wyrażającym się w powstawaniu nowych agend w powiatach. Chodziło bowiem o objęcie wpływami patriotycznymi i pomocą finansową młodzieży z możliwie jak największego obszaru ziem polskich, stanowiących tzw. Prusy Zachodnie. Z punktu widzenia naszych interesów narodowych sprawa ta miała znaczenie pierwszorzędne, ponieważ głównym zadaniem Towarzystwa było pogłębienie znajomości języka ojczyzstego wśród uczniów szkół średnich i studentów oraz tworzenie szeregów naszej inteligencji, która dzięki zdobytej wiedzy fachowej oraz biegłemu władaniu językiem polskim i niemieckim (tę umiejętność wynoszono ze szkół rządowych) mogłaby wykonywać różne zawody i sprawować wiele funkcji społecznych. Konsekwencją tak nakreślonych celów było postawione stypendystom wszystkich klas i lat studiów wymaganie "(...) zdatności, pilności i moralności", a także znajomości języka narodowego i języka zaborców⁵. Ponadto każdy z otrzymujących stypendium był obowiązany:

1. "Z końcem każdego półrocza nadsyłać Dyrekcji Towarzystwa (...) –

- a) testimonium novum
- b) testimonium diligentiae z egzaminu odbytego pro stipendio w jednym z głównych przedmiotów (...)
- c) wykaz zawierzytelniomy kolegów wysłuchanych

²"Szkola Narodowa" 1848 nr 12 - Artykuł wstępny.

³"Szkola narodowa" 1848 nr 20.

⁴Komitet założycielski stworzyło pięciu ziemian: Mateusz Ślaski i Radkiewicz z Chelмна, Działowski z Młowa, Kucharski z Niedźwiedzia i Ludwik Ślaski z Trzebeza. Podają za: B. Osmólska-Piskorska, *Pomorskie Towarzystwo Pomocy Naukowej. Pół wieku istnienia 1848-1898*. "Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu" r. 1947.

⁵Akta Dyrekcji Naukowej Pomocy dla Prus Zachodnich syg. 1, Archiwum Państwowe w Toruniu.

d) rozprawkę z zakresu nauk, którym się poświęca w języku polskim napisaną, a to dla wykazania postępu – tak w nauce, jak w przedstawianiu myśli naukowych w mowie ojczystej.

3. Nadesłać piśmienne zobowiązanie wspierania w przyszłości celów Towarzystwa już to późniejszym przystąpieniem do niego, już to staraniem się o pozyskanie nowych dlań członków (...)"⁶.

Dzięki w ten sposób sformułowanemu regulaminowi w zachowanych aktach Towarzystwa znalazły się nie tylko: statut i jego projekty, protokoły posiedzeń dyrekcji i walnych zgromadzeń, korespondencja zarządu, akta personalne i księgi kasowe, imienny wykaz korzystających z pomocy materialnej, a także podania i podziękowania, ale i – co dla badającego dzieje nauczania języka polskiego jest szczególnie cenne – zbiory wypracowań oraz rozpraw uczniów i studentów⁷.

Przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu akta dowodzą, że jego stypendyści rekrutowali się głównie z gimnazjów w Chojnicach i w Chełmie, ale byli wśród nich choć znacznie mniej liczni i uczniowie z gimnazjów w Wejherowie, Brodnicy, Grudziądzu, Lubawie oraz z Królewskiego Gimnazjum Realnego w Toruniu, a także z progimnazjum w Kościerzynie, ze szkoły wydziałowej w Gdańsku i seminariów duchownych w Pelplinie i Braniewie. Z kolei prace studentów napływały przede wszystkim z Wrocławia i Berlina od słuchaczy wydziałów: filozoficznego, teologicznego, prawniczego i medycznego. Stypendystami Towarzystwa byli jednak również studenci medycyny z Monachium, Gryfii i Rostoku, a także – teologii z Monastyru czy wreszcie sporadycznie studenci Politechniki Gdańskiej.

Ten, liczący 1353 jednostki archiwalne, zespół stanowi dziś niezwykle cenny, rzec by można, unikalny materiał dla badacza zainteresowanego, rozpatrywanymi w różnych aspektach dziejami nauczania języka polskiego w okresie zaborów. Nawet rozprawy studentów, podejmujących najczęściej tematy specjalistyczne, związane z wybranym kierunkiem studiów, mogą stanowić źródło wiedzy o osiągniętych przez absolwentów szkół średnich poziomie sprawności i kultury językowej. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują te, których autorzy sięgnęli po tematy literackie bądź te, które są pisane przez uczniów seminariów duchownych czy studentów wydziałów filozoficznych. W "twórcach" tych prac należy bowiem widzieć przyszłych nauczycieli religii, języka polskiego i innych przedmiotów, a więc ludzi, którzy poprzez swe postawy, wiedzę i stosunek do języka narodowego, mieli kształtować przyszłe pokolenia Polaków. Wobec

⁶Akta generalne TPN prowadzone regularnie od 1 X 1874 – 1875, syg. 5, Archiwum Państwowe w Toruniu. Pod regulaminem podpisani są: Łukasz Ślaski i Teodor Donimirski.

⁷Towarzystwo Pomocy Naukowej, 1. 1848-1918, Inwentarz, Archiwum Państwowe w Toruniu.

tego dla współczesnego badacza za znaczący należy uznać fakt, że owe rozprawy pisane przez adeptów zawodu nauczycielskiego pozwalają obecnie poznać i przynajmniej w przybliżeniu ocenić ich gusty i kulturę literacką, poglądy, a nade wszystko stopień opanowania języka ogólnonarodowego.

W związku z proponowanym tutaj kierunkiem poszukiwań mogłyby zostać poddane analizie na przykład zestawione w tabeli materiały.

Tabela nr 1

Tematy prac studenckich	Autorzy	Czas powstania	Sygnatura akt
1	2	3	4
Historia umiejętności mowy – O teatrze rzymskim – Kilka słów o Mazepie Słowackiego z uwzględnieniem krytyk Małeckiego i Bałuckiego – Czy zbrodnię idealizować można – Ballady Mickiewicza – czy są wysokiej wartości artystycznej.	Zygmunt Edward akademik we Wrocławiu	1866-1870	1352
O filozofii i jej pojęciu – Historia mowy i jej stosunek do historii literatury – Kilka myśli o najstarszej poezji.	Celestyn Leskie Wydz. Filozoficzny Wrocław	1864	602
O wpływie języków starożytnych na wykształcenie młodzieży.	August Luke Wydz. Filozof. Berlin	1857-1860	652
O wychowaniu młodzieży greckiej, szczególnie ateńskiej – O filozofii Sokratesa.	Feliks Morawski Wydz. Teolog. Monaster	1858	726
Rzecz o Marii Malczewskiego – Kilka polotnych odcieni pieśni B. Zaleskiego.	Jan Rogalewski Wydz. Teolog. Wrocław	1857-1858	853
Wszelki początek jest trudny, lecz tylko kto wytrwa dojdzie do celu – Co nas ma powodować abyśmy byli pilnemi – Dlaczego można sprawiedliwość słusznie cnotą nazwać?	M. Sieg Wydz. Teolog. i Filozoficzny	1851-1854	973
O życiu i satyrach K. Opalińskiego – O terazniejszym stanowisku kwestii homerycznej.	Antoni Sioda Wydz. Filozof. Wrocław	1866	979 t. II
Kilka uwag nad Konstytucją 3 Maja.	Jan Stancel Wydz. Teolog. Wrocław	1855-1859	10-3
Co mamy sądzić o dumie narodowej – Krótka analiza Trenów J. Kochanowskiego.	Ignacy Tandecki – Wrocław	1857	1071 t. II
Literatura poznańska w I połowie bieżącego stulecia.	Mieczysław Żukowski Wydz. Filozof. Wrocław, Berlin	1880-1883	653

Już z zaproponowanego wyboru akt wynika, że zgromadzone w nich rozprawy rzucają światło na zakres tematyczny pisanych przez stypendystów prac, informując pośrednio o przedmiocie studiów bądź zainteresowań przyszłych nauczycieli, a także o ich zapatrywaniach na istotne kwestie związane z historią Polski i jej literaturą, wychowaniem młodzieży i moralnością. Równie owocne może się okazać prześledzenie stopnia powtarzalności poszczególnych tematów. Powinno ono doprowadzić do odpowiedzi na pytania:

– Czy nauczyciele posługiwali się zadając wypracowania schematami wielokrotnie powtarzanymi, czy też szukali sformułowań ciekawych, stymulujących uczniów do twórczego działania?

– Czy te same tematy funkcjonowały na terenie jednej szkoły czy też stereotypowość myślenia pedagogów powodowała, że w formie identycznej lub nieco tylko językowo zmodyfikowanej pojawiały się w różnych szkołach.

Tabela nr 2

Temat	Rok	Szkoła	Sygnatura akt
1	2	3	4
O filozofii Sokratesa.	1858	Wydział teologiczny, Monastyr.	726
Sokrates.	1849	Gimnazjum w Chełmnie. Pryma.	II 122
Życie Sokratesa.	1849	Jak wyżej. Secunda.	1162
Jak wyżej.	1851	Gimnazjum w Chojnicach	II 481
Aleksander Wielki – przebieg bitew.	1914-1916	Szkoła Wydziałowa w Gdańsku.	1203
O Aleksandrze Wielkim.	1849	Gimnazjum w Chełmnie.	963
Aleksander Wielki	1854	Gimnazjum w Chojnicach – secunda niższa.	II 104
Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje.	1851	Gimnazjum w Chojnicach – tertia niższa.	1012 978
Jak wyżej.	1868	Gimnazjum w Wejherowie.	771
Nie wszystko złoto, co się świeci.	1911	Gimnazjum w Brodnicy.	1348, 1312
	1872-1979	Gimnazjum w Chojnicach.	1220
	1873-1875	Gimnazjum w Nowym Mieście	
Opis wylewu Wisły.	1857	Gimnazjum w Chojnicach – tertia.	II 438
Jak wyżej.	1858	Gimnazjum w Chełmnie.	II 19
Jak należy czytać książki.	1911	Gimnazjum w Chełmnie.	II 274
Jak trzeba czytać.	1851	Gimnazjum w Chojnicach – tertia wyższa.	1012
O życiu i zasługach Jana Kochanowskiego.	1849	Gimnazjum w Chełmnie – secunda.	1162
Jak wyżej.	1851-1854	Gimnazjum w Chojnicach – secunda	II 296
Już w szkołach kształcą się rządni obywatele.	1855	Gimnazjum w Chojnicach.	
Jak wyżej.	1911-1913	Gimnazjum w Chełmnie.	II 101
Wojna.	1871	Królewskie Gimnazjum Realne w Toruniu.	1170 1299
Jak wyżej.		Gimnazjum w Wejherowie – secunda niższa.	270 504

Podane w tabeli zestawienie, nie wykorzystujące oczywiście wszystkich zbieżności, jakie w aktach Towarzystwa występują, może stanowić wskazówkę źródłową i podstawę założenia o powielaniu pewnych wzorców. Jest także egzemplifikacją możliwości przeprowadzenia sugerowanych badań. Zbiór tematów zawartych w aktach Towarzystwa już choćby ze względu na ich pokaźną liczbę, przekraczającą znacznie wielkość tysiąca, wolno uznać za reprezentatywny dla lat, w których zostały sformułowane, tym bardziej, że ich autorami byli nauczyciele – poloniści z wielu szkół. Dlatego dokładna analiza tychże tematów mogłaby zapewne doprowadzić do istotnych konstatacji, określających ich formę językową i poprawność składniową bądź stylistyczną, stopień precyzji czy też ogólności oraz funkcję, jaką powinny były spełnić⁸. Nawet badania rozpoznawcze prowadzą już do wniosku, że opracowujący tematy nauczyciele posługiwali się różnymi konstrukcjami składniowymi, np.:

– zdaniem oznajmującym (Bez pracy nie ma kołaczy – Podstawą wykształcenia umysłowego jest język ojczysty)⁹

– zdaniem pytającym (Jak powinniśmy się starać o sławę – Czy możemy przez własny rozum przyjąć do poznania bytu i Boga – Gdzie szczęścia szukać potrzeba – Która edukacja jest korzystniejszą publiczna czy prywatna – Dlaczego czas powinien być najdroższym dla ucznia kształcącego się skarbem)¹⁰

– czasem zdaniem rozkazującym (Przy każdej rzeczy uważaj na koniec – Doznanego dobrodziejstwa nigdy nie zapomnij)¹¹

– równoważnikiem zdania (Praca i próżniactwo – Skutki próżniactwa – Zalety młodości)¹²

– zdaniem złożonym współrzędnie (Umysł nauką wsparty zdoła w szczęściu, cieszy w niewoli – Chwalebnie jest za ojczyznę umierać, chwalebniej dla niej żyć – Cudze rzeczy wiedzieć pożyteczną jest, swoje – potrzebną)¹³

– zdaniem złożonym podrzędnie (Odstąp od złego, odstąpi złe od Ciebie – Trudność ustąpi, gdy woda przystąpi)¹⁴.

Często funkcję tematu spełniały przysłowia (Nie wszystko złoto, co się świe-

⁸Tabela przedstawia jedynie materiał z wybranych akt, ale równie ciekawe mogą się okazać sygnatury 483 (akta Józefa Kołczyńskiego), 597 (akta Józefa Łęgowskiego), 860 (akta Jana Przeworskiego), 1262 (akta Franciszka Witkowskiego), 1264 (akta Franciszka Witkowskiego), 1349 (akta Piotra Żurawskiego).

⁹TPN sygn. II 561, 1012.

¹⁰TPN sygn. 1299, 1219, II 37, II 564, II 76.

¹¹TPN sygn. 1220, II 37.

¹²TPN sygn. II 419, 845, 1219.

¹³TPN sygn. II 581, II 555, 887.

¹⁴TPN sygn. II 369.

ci – Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada – Jak sobie pościelisz, tak się wyśpisz)¹⁵ bądź cytaty z utworów literackich, np.:

"Oj, nie zawsze, oj nie wszędzie
Młody orle tak Ci będzie
Jako dzisiaj przy macierzy.
Trzeba będzie ważyć, służyć
milczeć, cierpieć i wojować
I niejedno miłe zburzyć
I inaczej odbudować"¹⁶

Niekiedy owo porzekadło lub wykorzystany fragment utworu opatrzone są poleceniem czy też komentarzem nauczyciela, np.: Co sądzić należy o przysłowiu: Ubi bene, ibi patria¹⁷ – Wykazać i rozwinąć myśli w ustępie danym:

"O bo Pan trzyma w ustawnej pieczy
Znojem stargany żywot człowieczy
I na osłonę tułacznej doli
W głąb duszy składa każdemu gwoli
Drobną iskierkę Bożego technienia"¹⁸

Znaczny procent całego zbioru stanowią tematy krótkie, które można by nazwać tytułami albo nagłówkami, np.: Wojna – Jajmużna – Miecz i mowa – Prawdziwe bogactwo,¹⁹ a znikomy – przypadki, kiedy temat zostaje zastąpiony nazwiskiem pisarza bądź tytułem dzieła (Adam Naruszewicz – *Pamiętniki Franciszka Karpińskiego – Myszeis*)²⁰. Natomiast chętnie sięgają nauczyciele po czynające się od przyimka "o" wypowiedzenie, w którym prośba czy polecenie rozwinięcia tematu lub opowiadania o czymś zostaje wpisana w sam temat, np.: O Wiśle – O przyczynach upadku Grecji – O pismach Kazimierza Brodzińskiego i o wpływie, jaki wywarł na rozwój literatury narodowej – O potrzebie korzystania z czasu²¹. Przeprowadzony rekonesans prowadzi w konsekwencji do konkluzji, że w rozprawach, które otrzymywali do opracowania stypendyści Towarzystwa Pomocy Naukowej, pojawiły się obok tematów syntetycznych, formułujących często problem nazbyt ogólnie (O życiu i zasługach Jana Kochanowskiego) i tematy szczegółowe, odnoszące się do jednego utworu literackiego bądź jednego, wybranego zagadnienia, wyrażające życzenie nauczyciela w spo-

¹⁵TPN sygn. II 260, II 171, II 438.

¹⁶TPN sygn. 1162, II 494, II 395.

¹⁷TPN sygn. II 101.

¹⁸TPN sygn. 853, II 281

¹⁹TPN sygn. II 504, II 303, 1213, 1008.

²⁰TPN sygn. II 767, 1312, II 303.

²¹TPN sygn. 1347, II 508, 916, 725.

sób precyzyjny (Jakim sposobem ukoił się żal Kochanowskiego po stracie Urszuli – według trenu XIX). Były też wśród nich tematy o charakterze historycznoliterackim (Pod jakimi wpływami rozwijała się literatura polska w wieku XVII, charakterystyczne znamiona i najcelniejsze w tej epoce utwory) i tematy zlecające analizę utworu, przygotowujące do samodzielnego obcowania z tekstem literackim (Jak należy czytać książki – Rozbiór *Ody do młodości*) oraz tematy wolne, pobudzające uczucia i wyobraźnię, skłaniające do przemyśleń, posiadające wyraźne walory wychowawcze (Czem jest młodość w życiu człowieka i jak z niej korzystać należy – Czem się różni przyjaciel od pochlebcy – Kogo prawdziwie szczęśliwym nazwać można – Pochwała walecznych Polaków – O miłości ojczyzny), ale zdarzały się również tematy odtwórcze lub błędnym sformułowaniem sugerujące już wniosek końcowy (Najważniejsze wypadki za panowania W. Jagiełły – Życie Karola Chodkiewicza – Nauka jest największym skarbem – Roztropność powinna być przewodniczką we wszystkich czynach ludzkich)²². Dokonany przegląd akt Towarzystwa pozwala także zorientować się w zakresie problemów podejmowanych w pracach stypendystów. O ich zróżnicowaniu i bogactwie świadczyć może przykładowe zestawienie tematów w tabeli nr 3.

Jak widać materiał do wypracowań czerpany był z różnych dziedzin wiedzy. Ten stan rzeczy był wynikiem odmiennego niż dzisiejsze rozumienia pojęcia "literatura". Wielu dziewiętnastowiecznych badaczy uważało ją za synonim terminu "piśmiennictwo"²³. Toteż na zasadzie analogii równie szerokie ramy tematyczne miały w tym czasie i wypisy z literatury, służące jako podręczniki szkolnej nauce języka polskiego i stanowiące niejednokrotnie podstawę ćwiczeń pisemnych i ustnych.

Naturalną konsekwencją owej różnorodności tematów powinno być wykorzystanie przy ich opracowywaniu coraz to innych form wypowiedzi, dobieranych zgodnie z charakterem zagadnienia wybranego przez piszącego czy zleconego mu przez nauczyciela. Penetracja rozpraw uczniów i studentów, korzystających z finansowej pomocy Towarzystwa, potwierdza wysuniętą tu hipotezę. Wśród zachowanych wypracowań odnajdziemy bowiem trzy rodzaje pism użytkowych, tzn. życiorys (Bieg życia mego – Bieg życia Leona Barkanowicza, ucznia klasy II Gimnazjum Chełmińskiego – Życie Naruszewicza), przemówienie i list. W

---

²²Podane tematy pochodzą z akt o sygnaturach: TPN 1162, II 581, II 104, 274, II 503, 1351, 1228, II 101, 1162, II 224, 863, 926, II 480, 813.

²³Zob, uwagi na ten temat w pracy: B. Kulka, *Programy nauczania języka polskiego w szkole średniej w latach 1815-1872*, Warszawa 1987, s. 213/214.

Tabela nr 3

Materiał	Temat	Szkoła – Klasa	Rok	Sygnatura akt
1	2	3	4	5
Literatura polska	Rozwój poezji dramatycznej w epoce Zygmunto-wskiej	G. w Chełmnie	1854-1855	1299
	Jakim sposobem ukoił się żal Kochanowskiego po stracie Urszuli (wg trenu XIX)	G. w Chojnicach	1864-1869	II 581
	O życiu i dziełach Jakuba Wujka i Piotra Skargi	G. w Chojnicach – secunda	1852	
	Treść Monachomachii Stanowisko Mickiewicza w literaturze polskiej	G. w Chełmnie G. w Chojnicach – pryma wyż.	1856 1868-1870	828 740
Literatura powszechna XVI-XIX wieku	Montesquie – jego życie i dzieło Kartezjusz i system jego	G. w Chełmnie Seminarium w Pelplinie	1899 1860	867 1335
Literatura starożytna	Treść I księgi Iliady	G. w Wejherowie – pryma	1873	663
	Rozwój tragedii greckiej od pierwszych jej początków aż do Sofoklesa	Wydz. teologii i filozofii	1858	904
Historia starożytna	Ostatnie 10 lat panowania cesarza Tyberiusza	G. w Chełmnie	1900	867
	Zbudowanie Rzymu	jak wyżej – kl. tertia	1858	601
	Wyprawa Aleksandra Wielkiego przeciw Persom	G. w Chełmnie	j.w.	j.w.
Historia Polski	Obraz buntu, który zaszedł w Polsce po śmierci Mieczysława Gnuśnego	G. w Chełmnie	1849	845
	Wyprawa Sobieskiego pod Wiedeń	G. w Chełmnie	1856	1189
	Znaczenie bitwy pod Grunwaldem	G. w Wejherowie	1868-1870	1198
Religia katolicka	Chwalmy wszyscy Boga	Progim. w Kościernynie	1916	1008
	O bojaźni Boga	G. w Chojnicach	1849-1853	514
	W jaki sposób chrześcijanin dobra ziemskie używać powinien	G. w Wejherowie – secunda niższa	1872	II 203
Religia starożytna	Jakiego wyobrażenia starzy Rzymianie i Grecy o stworzeniu świata byli	G. w Nowym Mieście	1873-1875 1849	1220
Historia powszechna	Konstanty, książę Ostrogski	G. w Chojnicach	1874	1312
	O Karolu Wielkim	G. w Chełmnie	1859	1313
Higiena	Powietrze a zdrowie	G. w Brodnicy	1912	771
	Powietrze w mieszkaniu a utrzymanie zdrowia	G. w Chełmnie	1864	II 76

1	2	3	4	5
Geografia	Czy położenie geograficzne kraju jakiego wpływa na charakter narodu zamieszkującego go	G. w Chełmnie	1852	1189
	Krzysztof Kolumb i odkrycie Ameryki	Król. Gim. w Toruniu	1911 -1913	270
	O przyczynach trzęsień ziemi i wybuchów wulkanicznych	Gim. w Chełmnie	1901	867
Fizyka	Ciepło i jego oddziaływanie na ciała stałe	G. w Chełmnie	1903	443
Obserwacja - doświadczenia własne - refleksje	List do brata	G. w Chełmnie	1861	II 386
	List do matki	G. w Chełmnie	1861	II 319
Rodzina	Przechadzka o czerwcowej porze (rozmowa ojca z synem)	jak wyżej	1855	II 494
Szkoła	Już w szkołach kształcą się rzadni obywatele	G. w Chojnicach - pryma	1855	II 101
	Uczeń ma być cnotliwym, pilnym i statecznym	G. w Chełmnie	1854	764
Młodzież	Jakie są najszlachetniejsze zabawy młodzieży	jak wyżej	1854	764
	Jakie powinno być życie kształcącej się młodzieży	G. w Chojnicach	1852	1219
	Dlaczego młodzież próżnowania strzec się powinna	G. w Chojnicach	1854	973
Przyjaźń	Jak powinniśmy cenić prawdziwego przyjaciela	G. w Chełmnie	1854	1299
	Kto jest naszym przyjacielem	- secunda wyż.	1873	
	Przyjaźń w młodym wieku i w szkole zawarta jest najstalszą	G. w Chełmnie	1849/50 1854	881 924
Region	Opis miasta Brodnicy	G. w Chełmnie	1849/53	845
	Toruńskie fabryki	Król. Gim. Real. w Toruniu	1911 -1913	270
Przyroda	Zima	G. w Kościerz.	1916/18	1218
	Uczucia i myśli wśród przyrody odradzającej się wiosną	G. w Chojnicach	1857	1298
Normy postępowania	Nie sądź, nie będą sądzą Ciebie	G. w Chełmnie - pryma	1860	II 323
	Odstąp od złego, złe odstąpi od Ciebie	G. w Chełmnie	1859	II 369
Życie ludzkie	Czy świat ten padłem płaczu zwać się godzi	G. w Chojnicach	1868 -1870	740
	Wspomnienie i nadzieja dwa źródelka pociechy ludzkiej	G. w Chojnicach	1849	1219

wypadku tej ostatniej formy na podkreślenie zasługują zmiany osoby adresata i celu wypowiedzi, które to czynniki mają oczywiście wpływ na styl listu (List do brata – List do przyjaciela – Myśli o zakończeniu roku szkolnego – List syna winszującego po raz pierwszy piśmiennie swej matce imienin – List do ojca z doniesieniem o szczęśliwym przybyciu do Chełmna). W grupie przemówień można z kolei wyróżnić: mowy okolicznościowe (Mowa ojca do synów, którzy ukończyli szkoły i rok dwudziesty puszczają się w podróż za granicę), pochwalne (Pochwała Mickiewicza, Pochwała poezji), religijne czyli kazania (Kazanie liturgiczne – Ewangelia św. jako odnowicielka własnej swej wiarygodności) i pogrzebowe (Mowa na pogrzeb wielce szanownego obywatela)²⁴. Poza tym uczniowie pisali streszczenia (Treść I księgi *Iliady* – Treść I księgi *Eneidy*) oraz opisy przyrody (Opis wylewu Wisły – Zima), miejsce i miejscowości (Widok cmentarza – Miasto Toruń), budynków użyteczności publicznej (Opis Gimnazjum Chełmińskiego – Opis kościoła), sytuacji, zjawisk i scenek rodzajowych (Opis pożaru – Opis jarmarku w małym miasteczku)²⁵. Ćwiczyli się też w opowiadaniu o życiu i własnych przygodach (Życie i przypadki Faustyna Feliksa Dorodzińskiego – Jakem przepędził wakacje), podróżach i odkryciach (O odnalezieniu diamentów w Południowej Afryce – Krzysztof Kolumb i odkrycie Ameryki) oraz wydarzeniach historycznych (Panowanie Kazimierza Wielkiego – Wyprawa Sobieskiego pod Wiedeń). Zdarzały się również próby tworzenia opowiadania z wtrąconym dialogiem lub rozmowy jako formy samodzielnej: (Przechadzka o czerwcowej porze – rozmowa ojca z synem)²⁶. Stypendyści dokonywali także charakterystyki postaci bądź ludzkiej zbiorowości (Charakterystyka Bolesława Chrobrego – Charakterystyka Miecznika w poemacie *Maria* – Charakterystyka Polaków), epoki historycznej lub literackiej (Charakterystyka panowania Stefana Batorego – Charakterystyka okresu złotego w literaturze polskiej) czy też twórczości pisarza (Życie Krasickiego i charakterystyka dzieł jego krótko skreślona)²⁷. Często opracowywali charakterystykę porównawczą wskazanych bohaterów (Porównanie Aleksandra z Hannibalem – Pyrrus i Aleksander Wielki), zestawiali ze sobą autorów (Porównanie Kochanowskiego z Horacjuszem), dzieła literackie (Porównanie *Pana Tadeusza* z *Iliadą*), epoki (Porównanie poezji teraźniejszej z poezją starożytną) oraz pojęcia, zjawiska i sytuacje (Praca i próżniactwo – Porównanie wiosny z jesienią – Porównanie ferii z czasem szkolnym)²⁸ w celu

²⁴Życiorys TPN sygn. 924, II 19, 721 – list: TPN sygn. II 319, 1183, II 303, 601 – przemówienie: TPN sygn. 601, 637, II 197, 773, 813.

²⁵Streszczenie, TPN sygn. 663, 860 – opisy: TPN sygn. II 438, 1007, 270, II 395, 863, II 311, II 41.

²⁶Opowiadanie, TPN sygn. 853, 1313, 270, 1183, 1189 – ramowa, TPN sygn. 494.

²⁷Charakterystyka, TPN sygn. II 37, 774, 1263, 850, 557, 963.

²⁸Charakterystyka porównawcza, TPN sygn. 476, 1181, 1189, 963, 881, II 419, II 281, 1002.

uchwycenia podobieństw i różnic. Próbowali nadać literacki kształt krótkim utworom przekładanym z języka niemieckiego na polski²⁹ czy też przekształcać mowę wiązaną na niewiązaną (*Kruk i lis* – wiersz przerobiony na prozę – Przekład wiersza na prozę – *Skoczek na linie*)³⁰.

Znaczną część zachowanych w aktach Towarzystwa prac stypendystów stanowią rozbiory utworów literackich oraz rozprawki (Kilka uwag rozbiorowych nad elegią dziesiątą I księgi Tybulla, która raczej pierwsze miejsce zajmować powinna – Krytyczny rozbiór Katulla pieśni weselnej czyli 61 z kolei – Dlaczego każdemu człowiekowi jest potrzebna wiadomość dziejów ojczystych – Co mamy sądzić o dumie narodowej)³¹.

Ponadto warto zwrócić uwagę, że w charakteryzowanym zbiorze akt nietrudno będzie odnaleźć prace kilku uczniów pisane, w danym roku bądź w różnych latach, na ten sam temat. Fakt ten może sugerować kolejny aspekt badawczy, tzn. zestawienie ze sobą owych prac w celu zorientowania się na ile ujęcie polecane przez nauczyciela problemu zyskało oryginalny kształt kompozycyjny i było wynikiem indywidualnych przemyśleń autorów, a na ile odtworzeniem wykładu nauczyciela czy powtórzeniem komentarza podręcznikowego. Za podstawę takiego porównania należałoby przyjąć między innymi przytoczone niżej rozprawy:

1. Dlaczego wolisz wiosnę niż zimę.
2. Szpetne to są defekty, niechlubne przymioty, jak starość bez mądrości tak młodość bez cnoty.
3. Śmierć Cezara.
4. Nadziei nie trzeba tracić.
5. Czem jest młodość w życiu ludzkim i jak z niej korzystać należy³².

Podania, dokumenty, rozprawy wielu stypendystów gromadzone były na przestrzeni kilku a czasem kilkunastu lat³³, na przykład od quinty aż po okres studiów, dlatego istnieje z pewnością możliwość śledzenia indywidualnych postępów niejednego ucznia, czynionych w zakresie kompozycji, stylu, poprawności językowej, umiejętności argumentacji itp. Wprawdzie nie wszystkie, ale dużo prac jest sprawdzonych przez nauczycieli i opatrzonych uwagami, uzasadnia-

²⁹TPN sygn. 960, 294.

³⁰TPN sygn. II 297, II 386.

³¹TPN sygn. 1071, 508, II 288.

³²1) TPN sygn. 1191, II 395, 494, 1347, 1162 i 1, 1160.

2) TPN sygn. 924, 539, II 395, 767, 651, 1330, 1213, 1188.

3) TPN sygn. II 146, 1162, II 24, 529, 1262.

4) TPN sygn. 688, II 319, 772, 303, 1215.

5) TPN sygn. 930, II 319, 688, 758.

³³Zob. akta o TPN sygn. II 74, 328, II 104, 365, 1298 i inne.

jącymi ocenę, dlatego dziś zapoznanie się z tymi wypracowaniami i zaznaczonymi w nich poprawkami wykładowców oraz prześledzenie nauczycielskich recenzji stwarza szansę poznania wycinka dziewiętnastowiecznej praktyki szkolnej.

Analiza wskazówek i rad, jakich udzielali młodzieży nauczyciele może ułatwić lub wręcz stanowić podstawę odpowiedzi na pytania: Jaki był poziom wymagań szkoły, jakie stosowano kryteria przy ocenianiu prac pisemnych, na co zwracali szczególną uwagę poloniści, jakie stosowali znaki umowne przy poprawianiu prac. Wobec tego spróbujmy się przyjrzeć wybranym adnotacjom nauczycielskim i oszacować ich wartość informacyjną dla współczesnego badacza.

1. "Styl poprawny i lekki – błędów ortograficznych zaś, wyrażen niewłaściwych jeszcze pełno".

2. "Zdania nie związane ze sobą logicznie".

3. Temat: Charakterystyka Miecznika z *Marii* Malczewskiego – komentarz: "Autor tylko treść *Marii* podał, a o charakterystykę Miecznika potrącił, zatem wypracowanie zadowolić nie może".

4. "Z nakreślonych błędów już to co do etymologii i składni, już też, co do użytych tu i ówdzie germanizmów widać, że Orliński jeszcze słabo włada językiem polskim. Gdy jednakowo z całego toku wypracowania pokazuje się, że pilnie trzymał się zadania, starannie unikał błędów ortograficznych, praca ta może w ogóle uchodzić za zadowalającą. Orliński nadto odznacza się pilnością, staraniem, przykładaniem się do języka polskiego i robi widoczne postępy".

5. "W opowiadaniu kilka fałszów – zdania niektóre żywcem wypisane ze znanych książek. Język i styl niepoprawny. Bardzo miernie".

6. "Wcale zadania nie zrozumiałwszy o czym innym pisał".

7. "Proszę wypracowanie to raz jeszcze porządnie i czytelnie przepisać"³⁴.

Jakkolwiek wszelkie uwagi poprawiającego pracę polonisty powinny być rozpatrzone w ścisłym z nią związku, to jednak nawet te oderwane od kontekstu recenzje nauczycielskie lub ich fragmenty skłaniają do wniosku, że przy ocenie wypracowania kierowano się następującymi kryteriami:

1. Właściwe zrozumienie tematu i zgodność z nim wypracowania.

2. Logiczna konstrukcja całości i spójność tekstu.

3. Sprawność we władaniu językiem ojczystym – znajomość i przestrzeganie reguł poprawności stylistycznej, frazeologicznej, składniowej, ortograficznej.

4. Dbłość o czystość języka.

5. Stosunek ucznia do obowiązków szkolnych (ceniono rzetelność i pilność).

6. Czytelność i staranność pisma.

³⁴TPN

1) Sygn. II 438, 2) sygn. II 319, 3) sygn. II 286, 4) sygn. 772, 5) sygn. 767, 6) sygn. 1347, 7) sygn. 1219.

Przechowywane w aktach Towarzystwa rozprawki młodzieży pozwalają również na podjęcie badań nad odbiorem lektur szkolnych w XIX i początkach XX wieku. Dokonany rekonesans i sugerowane tutaj kierunki analizy oraz przytoczona fragmentaryczna egzemplifikacja mająca przynajmniej częściowo udowodnić, że badanie rozprawek młodzieży, z punktu widzenia wskazanych aspektów jest możliwe, potwierdzają wypowiedzianą już wcześniej tezę o niezwykłej wartości tych materiałów dla badacza dziejów polonistyki szkolnej. Przeprowadzenie takich badań wolno uznać nie tylko za kuszące, ale i potrzebne z wielu względów. Najważniejszym z nich jest konieczność wypełnienia "miejsc pustych" w historii dydaktyki naszej literatury i języka ojczystego. Powinniśmy bowiem znać tradycje, z których wyrasta współczesna dydaktyka języka polskiego jako przedmiotu nauczania. Powinniśmy jasno zdawać sobie sprawę jak daleko dziś, prawie po upływie wieku, od tej tradycji odeszliśmy poszukując nowatorskich rozwiązań, a w jakim stopniu powielamy pozostawione przez antenatów wzory.

BRONISŁAWA KULKA

**Acts of Scientific Society For Young People from Western Prussia
as significant source of knowledge about Polish language
in the Years 1848-1918**

SUMMARY

Scientific Assistance Society for West Prussia, operating from 1848 until Poland regained its independence (in 1918), was established to provide financial assistance to Polish students who, in future, were to join the ranks of intelligentsia and be appointed to significant posts in state administration. The goal of the Society was to protect those young men from the ever increasing stress on germanization that was always present in the Prussian sector of partitioned Poland as well as to promote national spirit and knowledge of mother tongue.

Documentation of the Society, stored in the State Archives in Toruń, are materials of great value for researchers interested in history of teaching Polish language and literature in partitioned Poland because they include a large number of pupils' compositions and students' essays. Analysis of those materials may lead to significant conclusions on: topics of compositions, essential knowledge they were based on, "applied" forms of expression, linguistic and literary culture of the authors of those works, and pupils' interests in literary works included in their school reading lists. The preserved essays can also be used as a source of knowledge of progress of individual pupils in the field of literature and language proficiency. They can also be used for research on style of work and attitude towards professional duties by some teachers of Polish language and literature at that time. They also help to find out about criteria used by teachers for marking written compositions and to determine the level of requirements set for the pupils.